

לדרכו של הרמב"ם בהעברת דברי אגדה למושגי הלכה

הדימוי "ספר חיים" במליצת המקרא ובלשון האגדה והפיוט שלחז"ל

הרב ד"ר צבי א' יהודה

הביטוי "ספר חיים" מקורו במקרא. המשורר בספר תהילים (סט/כט), בתפילתו לאל לישועה מאויביו, מבקש, בלשון השירה המזמורית, כי הם, אויביו, "ימחו מספר חיים, ועם צדיקים אל יכתבו". מה טיבו של "ספר חיים" זה, ומהו מובן הכתוב כולו בהקשר ענייני? לפי גישתנו הספרותית להבנת סגנון משורר המזמור, נפרש כי בקשתו למחיתם [=מחיקתם] מספר חיים – ספר שבו, בדימוי פיוטי, "כתובים" [כביכול] שמות הצדיקים – היא מליצת השאלה [מטפורה] לקללת מות לאויביו. מאחר שהאויבים אינם "צדיקים", הם אינם ראויים להכתב ב"ספר חיים". היפוכו המשוער וגידולו הבלתי נמנע של הניב "ספר חיים" שבמקרא, הוא "ספר מתים", שבו "כתובים" הרשעים – או, ברבים, "ספרי חיים" ו"ספרי מתים" – בלשון האגדה והתפילה של חז"ל. "ספרים" אלו אינם אלא מושגים מופשטים, ניצוצות זוהרים המותזים מאש היצירה ועוז הדמיון של שירת המחשבה האנושית של המקרא וחז"ל.

רבי אברהם אבן עזרא, אדוק באמונתו בתורת האצטגנינות [אסטרוולוגיה], הוא כנראה הבולט ביותר (אם לא היחיד) בין פרשני המקרא התופש את הדימוי המקראי "ספר חיים" באורח יותר ממשי-מילולי, במובן מטפיסי, כרישום שמימי של גזירות גורל מיועדות מראש: "כבר פירשתי בספרי כי "ספר החיים" הם השמים, ושם כל הגזירות העתידות להיות כתובות ביום הבראם". וכן פירש החכם אבן עזרא בשמות לב/לב-לג, בתפילת משה ובתשובת ה', לאחר חטא העגל. בתפילת משה, "ועתה אסתשא חטאתם ואס-אין, מחני נא מספרך אשר כתבת", ובתשובת ה', "מי אשר חטא לי אמחנו מספרי". בפירושו הקצר, "על דעת רבים כדרך משל, שהמלך יושב והספרים נקראים ונכתבים. ולפי דעתי שהספר הוא הכתוב באצבע אלהים, ושם מחנה אלהים, והמשכיל יבין". וכן בפירושו הארוך (בצינו לפירושו בספר דניאל ז/י, וספרין פתיחו), "כי כל הגזרות על הכללים ועל הפרטים הם במערכות השמים".

הדימוי "ספר חיים" דומה לדימוי "ספר זכרון" (או, בלשון הפיוטים, על פי אסתר ו/א, "ספר הזכרונות"). במלאכי ג/טז: "אז נדברו יראי יי איש אל-רעהו ויקשב יי וישמע, ויכתב ספר זכרון לפניו, ליראי יי ולחשבי שמו". רד"ק מסבירו לפי פשוטו בדרך ההשאלה: "ויכתב ספר זכרון לפניו – דרך משל, כלשון בני אדם, שכותבים המלכים ספר הזכרונות, כי אין שכחה לפניו יתברך וולכן, לא יתכן לפרש שהכוונה לספר ממש]. וכן [שמות לב/לב-לג], [מחני נא] מספרך אשר כתבת, [אמחנו מספרי]. ובודניאל יב/א], ובעת ההיא ימלט עמך כל-הנמצא כתוב בספר". עד כאן לשון הרד"ק. עמדתו היא ברורה: בכל המקורות במקרא, ה"ספר" האלוהי אינו ממשי אלא מליצי – לא היה ולא נברא אלא משל היה.

בדרך הקבלה והשוואה לשאר פרשני המסורת, יש להעיר לדבריו: לעניין הפסוק בשמות לב/לב, רש"י מפרש "מספרך", "מכל התורה כולה, שלא יאמרו עלי, שלא הייתי כדאי לבקש עליהם רחמים". הרשב"ם מפרש "מספרך" – "ספר חיים אשר כתבת, כדכתיב וישעיהו ד/ג, והיה הנשאָר בציון והנותר בירושלם קדוש יאמר לו] כל הפתוב לחיים בירושלם. והפירוש, במובן דברי משה בפרשת המתאוננים, במדבר יא/טו, ואם ככה את עשה לי] הרגני נא הרג [אם מצאתי חן בעיניך ואל אראה ברעתי]. לעניין הפסוק בדניאל יב/א, כך פירשו אבן עזרא לפי דרכו, "כל הנמצא כתוב בספר, והם הצדיקים, וכתוב ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי השם".

תהלים קלט/טז

בתהלים קלט/טז, המשורר פונה לאל, "גלמי ראו עיניך, ועל ספרך כלם יכתבו, ימים יצרו ולא/ולו [הכתיב באלף אבל הקרי הוא בוא"ו] אָחַד בָּהֶם".

לפי רש"י, כך אומר המשורר: "גלמי ראו עיניך – מאז בראת את העולם, ראו עיניך את כל גולמי הדורות הבאים, ועל ספרך כלם יכתבו – וכל יצורי עולם, כמוני כמוהם גם כלם, בטרם הבראם יחדיו, גלויים לפניך. ימים יצרו ולא [לפי הכתיב באלף] אָחַד בָּהֶם – כל מעשה האדם ותכליתיהם גלויים לפניך כאילו יוצרו כבר, אף על פי שלא היה אחד מכולם, ולא היה עדיין כאחד בעולם. ואלו הם פלאי מפעלות אלהים ומשפט גבורתו, שעתידות גלויים [=גלויות] לפניו טרם תבאנה, וכן הוא אומר (ירמיה א/ה), בְּטָרֶם אֶצְרֶךָ [בְּטָטֹן יַדְעִיתִךָ, וּבְטָרֶם תֵּצֵא מֵרַחֵם הַקִּדְשִׁיתִךָ, נָבִיא לְגוֹיִם נִתְתִּיךָ".

רש"י מוסיף לפרש: "ועל ספרך כלם יכתבו – ספר תולדות אדם שהראית לאדם הראשון [על פי בראשית ה/א, ז'ה ספר תולדות אדם ביום ברא אלהים אדם]. ימים יצרו ולא [לפי הכתיב באלף] אָחַד בָּהֶם" – לסוף ימים רבים היו עתידין להבראות, ולא היה עדיין אחד מהם נברא בהן. לפי המסורת שכתוב ז'לא זהו פירוש. ולפי המקרא, שהוא נקרא ולו, כך פירושו: ימים יצרו, הראהו ימים העתידיים להבראות, ולחלקו [של אדם] בירר [יום] אָחַד, את יום השבת. דבר אחר: זה יום הכפורים לסליחה".

יש לדקדק בלשון רש"י: בדכ"ו, "אף על פי שלא היה אחד מכולם", רש"י כנראה מתכוון ליום, שלא היה עדיין "יום אָחַד". וזאת, על פי הכתוב בבראשית (א/ה), "וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאֹר יוֹם וּלְחֹשֶׁךְ קָרָא לַיְלָה, וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר יוֹם אָחַד". כלומר, טרם היות הבריאה, לפני בריאת הזמן ויצירת הימים. ואפשר גם לפרש בלשון רש"י, שכוונתו לאדם – "אָחַד" במובן אדם יחיד, כמו בהמשך דבריו, "ולא היה עדיין כאחד בעולם". את המלה "כאחד" בדברי רש"י ניתן לנקד או "בְּאָחַד", ומוסב על האל הָאָחַד, או "בְּאָחַד". ושתי הצורות תאומות הן, ותאומות הן את לשון הכתוב (בראשית ג/כב), שללא ספק, פירושו של רש"י מיוסד עליו: "וַיִּאמֶר יְיָ אֱלֹהִים, הֵן הָאָדָם הָיָה בְּאָחַד מִמֶּנּוּ, לְדַעַת טוֹב וָרָע". "שלא היה אחד מכולם, ולא היה עדיין כאחד בעולם", פירושו, לפני בריאת האדם. ואכן, שם, על אתר, פירש רש"י, "הָיָה בְּאָחַד מִמֶּנּוּ" – "הרי הוא יחיד בתחתונים, כמו שאני יחיד בעליונים, ומה היא יחידתו? לְדַעַת טוֹב וָרָע! ומה שאין כן בבהמה ובחיה".

על כל פנים, לפי הקרי, "ימים יצרו ולו [בוא"ו, והכוונה לאדם] אָחַד בְּהֵם", המדובר הוא, לפי רש"י, במיוחדות של היום. הבורא בירר "לו", למען האדם, יום אחד מכל הימים שנוצרו בעולמו בכוח מעשיו. מהו היום הזה המיוחד מכל ימים? בזאת מתגלית מחלוקת המובעת בפירוש "דבר אחר" שברש"י: יש אומרים יום השבת, ויש אומרים יום הכיפורים.

אבן עזרא מפרש את הפסוק בדרכו לפי שיטתו "המדעית": "וְעַל סִפְרָךְ בָּלֵם יִפְתְּבוּ", "על [כל] איבריו של האדם, כאילו צורתו כתובה על ספר, והיא יוצאה בלא תוספת ובלא מגרעת". "וְלֹא אָחַד בְּהֵם" – "בדרך אל"ף [לפי הכתיב], כי על סִפְרָךְ, כל איברי [האדם] ומתכונתם נכתבו, באותם הימים שיוצרו, ולא היה אחד מהם [מהאברים] נכר ונבדל, כי בכח התולדת להיות צורת העין והאוזן והלב בטיפה הראשונה, ואם אין שם אבר נבדל". פירוש התואם את הגישה הספרותית המודרנית הרואה בספר האלוהי, "על סִפְרָךְ" בלשון המשורר, מטפורה פיוטית, גלום במצודת דוד [הרב דוד אלטשולר המאה הי"ח], "וְעַל סִפְרָךְ בָּלֵם יִפְתְּבוּ" – "כל המקרים כולם ידועים לך, כאלו כתובים לפניך בספר".

בתלמוד בבלי (ראש השנה לב/ב), על המשנה (שם ד/ז), "הַעֹבֵר לְפָנַי הַתְּבָה בְּיוֹם טוֹב שֶׁל רֹאשׁ הַשָּׁנָה, הַשְּׁנִי מִתְקִיעַ, וּבִשְׁעַת הַהֲלֵל הָרִאשׁוֹן מִקְרָא אֶת הַהֲלֵל": "מדקאמר בשעת הלל – מְקַלְל דבראש השנה ליכא הלל. מאי טעמא? – אמר רבי אבהו: אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכפורים? – אמר להם: אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו – וישראל אומרים שירה?". מקור הרעיון הוא כנראה בסוגית ערכין (י/ב). בדיון על זמני אמירת ההלל, "ראש השנה ויום הכיפורים, דאיקרו מועד ואיקדוש [=התקדשו, נאסרו] בעשיית מלאכה, לימא? – משום דרבי אבהו, דאמר רבי אבהו, וגומר". מאמר זה בשם האמורא הארצישראלית אינו מובא כלל בתלמוד ירושלמי, ושם לא מצאנו אף פעם את הדימויים "ספרי חיים וספרי מתים".

גישת הרמב"ם

הרמב"ם בהלכות חנוכה (פ"ג ה"ו) מנסח את האגדה בסגנון ההלכה, ומעבירה בדרכו מתחום המיתוס לתחום החווייה האנושית, ממטפיסיקה לפסיכולוגיה: "אבל ראש השנה ויום הכפורים, אין בהן הלל לפי שהן ימי תשובה ויראה ופחד, לא ימי שמחה יתירה". יש לדייק, שמחה יתירה אינה הולמת ימים אלו, אבל ימי שמחה הַנֵּם. בדומה מפרש הרמב"ם בפירוש המשניות (מסכת ראש השנה פרק ד משנה ז, בעיבודי, לפי הנדפס בש"ס ראם), "ואמרו ז' בשעת ההלל, לפי שלא היו קורין הלל לא בראש השנה ולא ביום הכיפורים, לפי שהם ימי עבודה [=תפילה לה'] והכנעה [לפני ה'] ויראה ממנו, ומנוסה אליו (כנראה, על פי תהלים קל"ט/ז, "אָנָה אֵלֶךְ מְרוֹחֶךָ וְאָנָה מִפְּנֵיךְ אֶבְרַח", ובעקבות חרוזו של רבי שלמה אבן גבירול ז"ל בכתר מלכות, "וְאִם תִּבְקֶשׁ לְעוֹנֵי, אֶבְרַח מִמֶּךָ אֵלֶיךָ, וְאִתְּכֶסָה מִחֲמַתְךָ בְּצִלְךָ"), ותשובה ותחנונים ובקשת כפרה וסליחה, ובכל אלו המצבים אין ראוי השחוק והשמחה (כך בנדפס, ואולי יש לתקן לפי הלשון במשנה תורה, "אין ראוי שמחה יתרה").

בעוד שהרי"ף, בעקבות הגאונים, מביא לשון רבי אבהו כמות שהם מבלי להפשיטם ממחלצאות האגדה (ובעקבותיהם הטור והש"ע תקפד/א), המאירי (על ראש השנה דף לב/ב) ממזג בין לשון הבבלי ללשון המורה: "וממה שאמר בשעת ההלל למדנו לפי דרכנו שאין אומרין הלל בר"ה וביום הכפורים, וטעם הדבר מפני שהוא זמן הכנעת הלב ולא זמן שירה, והוא שאמרו דרך צחות, אמר הקב"ה ספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפני וישראל אומרים שירה?"

גישת הרמב"ם במשנה תורה מושרשת ומעוגנת בהשקפתו הפילוסופית, במורה הנבוכים.

הרמב"ם בספר מורה נבוכים (חלק ב פרק מז; בעיבודי ובעקבות תרגום הרב קאפח):

– ראוי להתבונן מאד בדברים שנאמרו על דרך ההשאלה. מהם, מה שהוא פשוט וברור, שלא יסתפק בו שום אדם, כגון אָמְרוּ (ישעיהו נה/יב), "הַהָרִים וְהַגְּבְעוֹת יִפְצְחוּ לְפָנֶיכֶם רְנָה וְכָל־עֵצֵי הַשָּׂדֶה יִמְחָאוּ־כָף" – שההשאלה במאמר זה ברורה. וכן אָמְרוּ (ישעיהו יד/ח), "גַּם־בְּרוּשִׁים שָׁמְחוּ לְךָ, אֲרָזֵי לְבָנוֹן, מֵאֵז שָׁכַבְתָּ לֹא־יַעֲלֶה הַכְּרַת עֲלֵינוּ", שתרגמו יונתן בן עוזיאל, "אף שלטונין חדיאו לך, עתירי נכסין, [אמרין מעידן דשכיבתא לא סליק מחבלא עלנא]", עֲשָׂהוּ מענין המשל [הדומה, כמבואר להלן, לענין ההשאלה; וכן ברש"י על אתר, מביא ומפרש את התרגום, "אף שלטונין חדיאו, שמחו על מפלתך". וכן, ביתר הרחבה, בפירוש רד"ק על אתר]. וזה כמו (דברים לב/יא), "חֲמַאת בָּקָר וְחֵלֶב צֹאן [עַס־חֵלֶב כָּרִים וְאֵילִים בְּנֵי־בָשָׂן וְעֵתוּדִים עַס־חֵלֶב כְּלִיֹּת חֹטֶה וְדַם־עֵנָב תִּשְׁתַּחֲמָר]". ואלו ההשאלות רבות מאד מאד בספרי הנבואה, מהם – אשר ההמון מרגיש שהן מושאלות, ומהם – שהם חושבים שאינן מושאלות. כי אדם לא יהיה לו ספק, בְּאָמְרוּ [שם כח/יב], "יִפְתַּח יְיָ לְךָ אֶת־אֹצְרוֹ הַטּוֹב, אֶת־הַשָּׁמַיִם לְתֵת מְטֵר־אֲרָצְךָ בְּעֵתוֹ וְגו'" – שזו השאלה, ושאין לאלוה 'אוצר' שאוצר בו ה'מטר'. וכן אָמְרוּ (תהלים עח/כג-כד), "וְיִדְלְתִי שָׁמַיִם פֶּתַח, וַיִּמְטֵר עָלֵיהֶם מִן הַלַּיְלָה" – לא יחשוב שום אדם שיש בשמים 'שער' ו'דלתות', אבל כל זה על דרך הדימוי, והוא אחד ממיני ההשאלה. וכן ראוי להבין אמרו (יחזקאל א/א), "נִפְתְּחוּ הַשָּׁמַיִם וְאֲרָאָה מְרָאוֹת אֱלֹהִים". וכן (שמות לב/לב), "וְאִם־אֵין, מְחַנֵּי נָא מְסַפְּרָךְ אֲשֶׁר כְּתַבְתָּ", "[מִי אֲשֶׁר חֲטָא־לִי] אֲמַחְנוּ מְסַפְּרִי". מְחַנֵּי נָא מְסַפְּרָךְ אֲשֶׁר כְּתַבְתָּ, וּבִתְשׁוּבַת ה', "מִי אֲשֶׁר חֲטָא־לִי אֲמַחְנוּ מְסַפְּרִי", וכן (תהלים מח/כט), "יִמְחוּ מִסֵּפֶר חַיִּים" – כל אלו על צד הדימוי, לא שיש לו לאלוה יתעלה שם 'ספר', שכותב בו ומוחק, כמו שישערו ההמון, אשר אינם מבינים מקום ההשאלה כאן, והכל – מסוג אחד.

והבן כל מה שלא הזכרתיו כפי מה שהזכרתיו בפרק זה, וחלק הענינים בשכלך והבחן ביניהם, ויתבאר לך מה שנאמר על דרך המשל, ומה שנאמר על דרך ההשאלה, ומה שנאמר על דרך ההגזמה, ומה שנאמר כפי מה שמורה עליו ההנחה הראשונה בדיוק – ויתבאר לך אז הנבואות כולם ויתבררו, וישארו עמך דעות מושכלות, נוהגות לפי סדר, רצויות לפני האלוה, כי אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת, ואין מרגיזו כי אם השקר".

חשוף משמעות נוספת במאמרו של רבי אבהו

לפי הרמב"ם, יש למאמר משמעות אנושית, רוחנית-נפשית: אין לבו של אדם פנוי להלל, כאשר הוא מלא דאגה וחרדה מאימת הדין. בעקבות הרמב"ם כך נקטו כל חכמי הדורות. אם כך, סגנון האגדה דורש ליבון. למה להביא דו-שיח בין מלאכי השרת והקב"ה? למה אין התשובה של חז"ל לשאלה ההלכתית באה במישרין, במונחי הלכה: מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפני הקב"ה בראש השנה וביום הכפורים? התשובה: כי ישראל חרדים מאימת הדין! מה עניין שאלת מלאכי השרת מהקדוש ברוך הוא, על העדרות שירת ישראל בימים אלו? ומה פשר התשובה של הקב"ה למלאכים?

נראה לי להסביר, כי מוסד השירה של ישראל בכללותו, מבוסס על שירת מלאכי מרום. אנו מעריצים ומקדישים את השם, כשם שעושים כן בשמי מרום. "קדוש קדוש קדוש" היא קריאת השרפים זה אל זה בחזון ההקדשה של ישעיהו (פרק ו'). מלאכי השרת אומרים שירה בכל יום ויום, כולל ראש השנה ויום הכיפורים [ולפיכך אנו מפיטים "והחיות ישוררו" גם בימים אלו, כמבואר בדברי בעלי התוספות בר"ה שם]. והנה, כשהמלאכים נוכחים שישראל אינם משתתפים בשירתם, ואינם עונים לעומתם בשירת הלל, כמנהגם בכל שאר ימי מועד המקודשים באיסור מלאכה, הם שואלים כעניין, "מפני מה?" אולם, תשובת הקב"ה אינה מענה ישיר וברור, אלא באה בתור שאלה ריטורית, אירונית ומזמנית. "אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו – וישראל אומרים שירה לפני?" במישור השטחי, התשובה המצופה היא לכאורה, "אי אפשר!" אך, מדוע אי אפשר?

נראה לי כי האגדה באה ללמד מוסר ויושר באורחות המשפט. כששופט יושב בדין, אין זה ראוי שבעלי הדין הנשפטים יציעו לו שוחד – ואפילו לא שוחד דברים, ואפילו לא אבק שוחד או מראית עין של שוחד – בדברי הלל ושבת. בימים אלו, במיוחד, הקב"ה מתואר כמלך היושב על כסא הדין. ואפילו לפי רבי יוסי (עייני בבלי ראש השנה טז/א, ונדרים מט/ב, ובר"ן שם), הסובר שאדם נדון בכל יום ויום, ימי הזכרון והתשובה באחד ובעשור לחודש הראשון מיוחדים הם, שבהם (בלשון המשנה בראש השנה א/ב), "כָּל בְּאֵי הָעוֹלָם עוֹבְרִים לְפָנָיו בְּבִי מְרוֹן".

המלאכים מסוגלים להמשיך לומר שירה כמנהגם בכל יום ויום, כי אין להם בחירה ואין להם לא חטא ולא תשובה ולא כפרה, ואינם עומדים לפני בורא עולם בימי הרת עולם אלו למשפט. אולם, ישראל, עומדים במיוחד בדין לפני בורא עולם, שספרי חיים ופרי מתים פתוחים לפניו, ולא מן הדין הוא שיאמרו הלל שנראה כשוחד דברים. וכתב המאירי (בר"ה שם), "אף על פי שאמרו שבר"ה בני אדם נדונים ומושגחים כפי מעשיהם, לעולם יהיו עיניו של אדם נשואות בתשובה בכל יום. הרי אמרו אדם נדון בכל יום, והכל אמת למבין".

אי אמירת הלל בימים אלו באה ללמד עקרונות טוהר המשפט וזוהר עבודת השם, שיש להזהר משוחד, גם בין אדם למקום (עייני ביומא סט/ב), "מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמתני הוא, לפיכך לא כיזבו בו". וכך אמר איוב (ג/טז), "גם־הוא־לי לישועה, כִּי־לא לְפָנָיו חָנַף יָבֹוא"